

Василь-Костянтин Костянтинович Острозький – видатна постать в історії України і Звягеля

13 (23) лютого 1608 року помер Василь-Костянтин Костянтинович Острозький – видатна постать в історії Великого князівства Литовського і Польщі, але, в першу чергу, всієї України в цілому. Провідник ідей Ренесансу і Реформації (її другої гілки), успішний і сміливий полководець, захисник православ'я, який багато зробив для розвитку культури, освіти, охорони здоров'я, економіки, у тому числі Звягеля, володарем якого він був 65 років. З усіх володарів міста польсько-литовської доби (5 Звягельських, 7 Острозьких, 11 Любомирських, один Замойський і Сангушки) внесок князя у відродження і розбудову Звягеля – найбільший¹.

Як справедливо відзначив О. І. Журко, «його життєва наснага, боротьба і плідна діяльність на благо руського народу завжди перебувала у центрі уваги істориків». Ця «різнобічність» В.-К. Острозького привела до того, що у різні часи історики завжди знаходили в ньому «щось своє», чи «в душі часу», чи якоїсь «ідеї». Російські дослідники П. Батюшков, М. Теодорович та інші розглядали його як захисника, поборника і мецената православ'я; польські – як давні, так і сучасні – трактують його особу як дуже впливового польського магната – «схизматика», який міг створити, а іноді і створював серйозну загрозу інтересам Корони на «українних» землях, ще й певну конкуренцію; і майже те саме робили М. Грушевський («кит українського магнатства»), М. Максимович та інші українські автори. Додаючи свого «українського перцю», вони підкреслювали суперечності у його діях і намагалися звести його культурно-освітню діяльність та наміри до укрупнення своїх «латифундій», до чогось на кшталт російського «чудит барин». Радянські історики говорили про нього виключно як про феодала з «культурно-освітнім» нахилом. Сучасні українські історики «трактують» його постать (за влучним висловом того ж О. І. Журка) у душі «традиційно-національних» підходів з «сучасним українським пафосом». Але, незважаючи на різні підходи, усі визнають велич постаті Василя-Костянтина, і у всіх його особа викликає повагу.

Однак такі однобічні підходи до характеру, життя та діяльності князя, нерозуміння того, що В.-К. Острозький не літературний герой, а реальна історична особа, яка мешкала і діяла на теренах і в жорстких умовах давніх Литви та Польщі, коли українська нація під впливом козацтва і того ж Василя-Костянтина тільки формувалася, бідність рідної історіографії не дають можливості розглянути цю постать у «рамках» загально-

*Василь-Костянтин Костянтинович Острозький –
видатна постать в історії України і Звягеля*

європейських процесів, оцінити її справжнє значення. Реальна історія, може, і не така «красива», як її піар-технологічні рішення, але куди яскравіша і цікавіша.

Василь-Костянтин Острозький народився у 1526 році у Дубно. При хрещенні він отримав ім'я Василь, але, за прикладом батька, великого гетьмана литовського Костянтина Івановича, його десь з 15 років почали теж звати Костянтином; цього ж забажала і його мати, княгиня Олександра (із князів Слуцьких-Олельковичів). У чотири роки у 1530 р. він залишився без батька, його виховувала мати в Турові. Усі його маєтки були віддані під опіку його рідному брату Іллі. Але невдале одруження Іллі з Беатою Костелецькою, дочкою коханки короля Сигізмунда I Старого, викликало насмішки і образи з усіх сторін. Він важко захворів і через півроку після одруження (19.08.1539 р.) помер. Той факт, що за протекції короля маєтки Василя мали відійти під опіку Беати, примусив його, не досягнувши 16-річного віку (коли він за заповітом повинен був вступити у спадщину), проявити свій характер. У 1540 р. і весь 1541 р. він боровся за достроковий вступ у спадщину (перший вирок короля 11.01.1541 р., останній «полюбовний» вирок 20.12.1541 р.). Крім того, він домогся опіки над своєю згодом знаменитою племінницею Гальшкою Острозькою, яка народилась після смерті свого батька, князя Іллі.

У 1544 році Василь-Костянтин брав активну участь у боротьбі проти татар, його успіхи у битвах і близькі контакти з Радзивилом привернули увагу до нього з боку великого князя Сигізмунда II Августа. Наприкінці 1550 року він отримав староство володимирське і маршалство землі Волинської.

Одруження з дочкою великого коронного гетьмана Софією Тарновською, крім отримання великого посагу, дозволило йому увійти в коло найзаможніших та найвпливовіших польських родів. Та його головною турботою було забезпечення спокою «українних» земель. Вже у 1553 році він зіткнувся з князем Дмитром Байдою-Вишневецьким (який потім перейшов на московську службу), котрий з козацьким ватагом «лупил» Волинь, і це – крім відбиття постійних набігів татар. У 1559 році Василь-Костянтин стає київським воєводою і в перші роки багато зусиль прикладає до зміцнення київського замку. Але князь це робив за казенний кошт; на зміцнення державних замків своїх грошей він не витрачав. Головну увагу він приділяв власним містам і містечкам (кількість яких досягла наприкінці життя 65), у тому числі і Звягелю, північно-східному форпосту його «латифундій». Тут на місці дерев'яного він збудував мурований замок, освячений у 1595 році. Під час Люблінської унії 1569 року він повів себе досить індеферентно, бо розумів, що в «українних» землях нація тільки починала своє формування, тобто будь-який супротив унії не мав би у народі підтримки. Крім того, він

був не тільки найбільший український, а й польський магнат. Дружина дорікала йому, що він за справами своїх володінь забував про неї. Як вона писала, «він не бачить того, що і за ним вона є полька», тобто версія про його полонізацію не має під собою ніякого ґрунту.

Фактом є те, що він під час Люблінської унії виступив зі збройним загоном чисельністю більше 20 тисяч «литвинов». До речі, Звягельська волость з 1521 року входила до складу не Волинських, а Київських земель. Досить неординарна поведінка Василя-Костянтина під час унії і досі викликає багато запитань в істориків. Він домігся для Волині відтермінування її приєднання до унії, але, як воєвода київський, досить спокійно склав присягу королю і зайняв чільне місце в сенаті. На той час князя займали справи чергової «війни домової», пов'язані зі смертю його тестя, маєтності якого у Польщі він успадкував у 1567 році; його збройна боротьба за Тарнов продовжувалась до 1572 року. Вже у 1573 році він брав участь у виборі нового короля (на стороні Фірлея, а не Баторія). На «елекційній» сесії він домагався у першу чергу збереження прав «українних» земель. В тому ж році він вперше успішно взяв участь у боротьбі з Туреччиною. Намагаючись знайти більш ретельного володаря для українських земель, він підтримував Габсбургів у їх номінації на польську корону. Тоді ж Василь-Костянтин намагався із сином Янушем приєднати Тарнов до Волині. Також у 1578 році він врятував Київ шляхом викупу від окупації та знищення. Увесь цей час він тримав військо, готове до оборони східно-південних кордонів і неодноразово «вальчив» з татарами, турками і іноді – з козаками.

Саме тоді постать В.-К. Острозького постає консолідуючою навколо процесу формування української нації.

Досягнувши похилого віку (у 1586 році – 60 років), важко переживши зраду православ'я двома синами – Янушем і Костянтином, а потім і смерть останнього (у 1588 році), втрату доньки Катерини (у 1579 році) і улюбленої племінниці Гальшки (у 1582 році), він продовжував знаходитися в центрі подій на теренах Центральної і Східної Європи, в першу чергу, звісно, в Україні, беручи в них активну участь.

У козацьких виступах К. Косинського, Г. Лободи та С. Наливайка він був ключовою фігурою. За слушною думкою М. Грушевського, вони не мали характеру національно-визвольних змагань².

Як польський шляхтич, Кшиштоф Косинський був обраний гетьманом реєстрового козацтва (зачаток «традицій» сучасної української демократії: батько, його рідний брат, три рідні брати його дружини – княжни Маруші Ружинської – були гетьманами реєстрового козацтва чи кошовими отаманами війська Запорізького – усі 10 років перед його гетьманством).

*Василь-Костянтин Костянтинович Острозький –
видатна постать в історії України і Зв'язеля*

Документи свідчать про те, що на першому етапі причиною виступу К. Косинського була його «зачіпка» з Острозькими, у першу чергу зі старшим сином Янушем (білоцерківським, богуславським старостою, волинським воєводою) за велику пусту маєтність Рокитну. Це трохи нагадувало сучасні земельні відносини: К. Косинський, отримавши для освоєння державну землю («королівщину»), замість цільового використання просто поділив її на ділянки і почав вигідно їх розпродувати «особам козацьким». Коли Я. Острозький дізнався про це, він домігся повернення цих земель до «королівщини», після чого разом з черкаським старостою О. Вишневецьким їх на двох приватизували. І почалися «розборки». Чому козаки пішли за К. Косинським? Знову зачаток сучасних «традицій»: велика заборгованість по зарплатні і її низький розмір (брак коштів у казні), постійне скорочення чисельності війська, скорочення пільг, та й усі «добросовісні придбачі» цих земель були «особи козацькі». Як писав до козаків К. Косинський, «більше чекати не будемо: мусимо самі промишляти». Причини перших успіхів козаків і подальшого розростання конфлікту: по-перше, Корона до самого кінця козацької розрухи вважала це особистою справою Острозьких, по-друге, приватне військо обох Острозьких у більшості складалось з козаків, по-третє, В.-К. Острозький бажав, як завжди, закінчити справу мирно. Після битви під П'яткою він відпустив К. Косинського з рештою війська, взявши з них присягу собі і королю. Присягу вони виконували, але дуже своєрідно: вже через три місяці К. Косинський пішов з військом до Черкас розбиратися з другим кривдником – О. Вишневецьким. Там К. Косинський безславно і загинув під час «відпочинку» у корчмі разом зі своїм почетом. Щоб не порушувати присяги, він перед цим підмовив татар «пошарпати» маєтності Острозьких на Волині. Оскільки наводка була точною (місцева шляхта з військом була на якомусь черговому «з'їзді»), орда набрала великого полону: «пішла, й шаблі, вийнятої проти них, не побачивши». Безумовно, зв'язельчани брали участь у цих «національно-визвольних» змаганнях Косинського за Рокитнянську пустош – тільки у складі «посполитого рушення» Острозьких. Після цього Януш (з інших причин) був призначений каштеляном краківським (одна з найвищих посад Речі Посполитої), а його молодший брат, православний Олександр, заступив його на місці волинського воєводи.

Василь-Костянтин у ці роки очолював боротьбу проти унії. Поляки здавна вважають князя інспіратором козацьких розрух у 1595-96 рр.: Северин Наливайко довгий час був сотником надвірної козацької хоругви князя, зі служби він відпросився у В.-К. Острозького після битви під П'яткою, щоб «розрахуватися» з брацлавським Калиновським, який закатавав його батька; його брат, Дем'ян Наливайко, був членом знаменитого

Острозького науково-літературного гуртка; приязні стосунки були у князя із гетьманом Г. Лободою (керівником повстання); під час цих подій маєтки Острозьких козаки «не лупили». Відбувалися цільові наїзди козаків на маєтності зрадників-єпископів: у наїзді на Кирила Терлецького був помічений Дем'ян Наливайко, а Лобода наїхав на луцького старосту Семашка. Повертаючись з Угорщини, Северин Наливайко повернув саме на західну Волинь. Після розгрому повстання багатьох наливайківців бачили у полках князя. Безумовно те, що Василь-Костянтин підтримував виступ Г. Лободи і С. Наливайка, але пасивно і тільки на першому етапі, лише іноді втручаючись у його перебіг (бо саме напередодні Берестейської унії на Волині і Білорусії загострилися відносини між шляхтичами-католиками і холопами-православними). В цілому виступ Г. Лободи і С. Наливайка не мав характеру національно-релігійних змагань – у своїх листах до короля вони обидва називають це «пійти на королівський хліб».

У 1597 році, після виступу у сеймі на захист православ'я проти унії, князя ошельмували – закидали йому змову з Наливайком і навіть зрадницьке порозуміння з Туреччиною (справа константинопольського екзарха Никафора). У тому ж році почалися переговори у Вільно про укладання унії православними і протестантами (вершина Реформації). У 1599 році був підписаний акт про створення конфедерації православних і протестантів. Але смерть у 1603 році двох провідників конфедерації (сина Василя-Костянтина Олександра (помер у грудні) і зятя, віленського воєводи протестанта Кшиштофа Миколая Радзивила, дуже негативно позначилася на цьому процесі. Перед цим, у березні 1603 року, князь розділив маєтності між синами (при поділі Острога ледве не дійшло до збройних сутичок між братами). Звягель дістався Олександрю, а після його смерті Звягель перейшов у володіння невістки – Анни Костки, дружини Олександра. У 1621 році його володарем стала її донька – Анна-Алоїза. Помер Василь-Костянтин в Острозі, де і був похований у замковій Богоявленській церкві.

Ось що зробив за ці роки Василь-Костянтин для Звягеля: торгівля – кількість ринкових домів збільшилась удвічі; економіка – з'явилося два млини; релігія – у 1582 році перша згадка про церкву у місті, у 1596 році протопоп Звягельський Никольський вже член Брестського Собору; освіта – започатковано школу; охорона здоров'я – заснована лікарня («дім шпитальний»); соціальний захист – виділені наділи для інвалідів (сліпців і калік) – по вул. Калікській; оборона – побудований мурований замок у стилі пізнього Ренесансу, залишки якого – єдиний нині слід діянь Василя-Костянтина Острозького у Звягелі, що вимагають бережливого і уважного до них ставлення^{3,4}.

*Василь-Костянтин Костянтинович Острозький –
видатна постать в історії України і Звягеля*

Вінцем його трудів стала культурно-національна діяльність. Острог став духовним центром, де було започатковано першу школу вищого ступеня, науково-літературну фундацію, де зібрались майже усі відомі на той час діячі культури та науки України і не тільки; видано знамениту Острозьку Біблію (накладом не менше 1000 примірників, обсяг 1256 сторінок). Це зробило Україну повноцінним учасником загально-європейського процесу, процесу Ренесансу, що має непересічне значення, як і зусилля Василя-Костянтина у формуванні української нації навколо православ'я. Велична постать Василя-Костянтина Острозького навічно увійшла в історію України, Звягеля і всієї Європи.

Література

1. Журко О.І. Князь К.-В. Острозький в історичній науці // Звягель древній і вічно молодий. – Новоград – Волинський, 1995. – 131 с.
2. Грушевський М.С. Історія України – Русі. – К., 1995. – т. VII. – С. 180 – 187, 202-215.
3. Державний архів у Кракові. – AGAD – arhiwum skarbu koronnego. – ks. 31 – Roz. I. – L. 17 zw, 527, 576, 717 zw.
4. Відділ рукописів бібліотеки ім. Оссолінських у Вроцлаві. – Рукопис 3669/ II – S. 312 – 318.